

ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ МЕТАФОРИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

У статті розглядається можливість застосування теорії концептуальної метафори в політологічній науці. Показано, що більшість категорій цієї науки є прихованими метафорами. Продемонстровані основні метафори, за допомогою яких визначається «режим» як різновид політичного устрою, та проаналізовані основні метафори визначення політичного режиму в Україні.

Ключові слова: концептуальна метафора, режим, авторитаризм, тоталітаризм.

Oleksii Shevchenko. The main conceptual metaphor of the definitive political regime in Ukraine. The author analyzes the possibility of using the theory of «conceptual metaphors» in political science, demonstrates the basic metaphors of the definition of the political «regime» and reveals the nature of the political regime in Ukraine with the help of these metaphors.

Key words: conceptual metaphor, regime, authoritarianism, totalitarianism.

Ставлячи питання про вироблення концептуального апарату політологічної науки, про специфіку та епістемологічний статус політологічної науки, можна припустити, що більшість з понять, що використовуються в цій науці, є явними чи прихованими метафорами, вірніше, «концептуальними метафорами». Ця теза не є абсолютно новою, і автор теорії «концептуальної метафори» американський дослідник Дж. Лакофф зробив важливі кроки в плані поширення цієї теорії на аналіз соціальної та політичної сфери, концентруючись, головним чином, на сфері міжнародних відносин. Його підхід був успішно використаний стосовно концептуалізації «безпеки» англійським дослідником П. Чілтоном. Однак цей підхід поки

що залишається дещо маргінальним порівняно з іншими, більш традиційними підходами. (В українській політичній науці в рамках міждисциплінарних досліджень близькою за змістом методологією користувалися в своїй роботі Г. Яворська та О. Богомолів, хоча автори щодо аналізу концепту «Європи» більш тяжіли до лінгвістичного аналізу. Зокрема, до політичної лінгвістики та дискурс-аналізу [7]).

Для того, щоб пересвідчитися в евристичності використання розгляду концептуальних побудов соціальних наук та політології, необхідно згадати ту роль, яку за такими утвореннями визнають Дж. Лакофф та М. Джонсон (ця роль була виявлена в одному з перших досліджень в зазначеному напрямі – в роботі «Метафори, якими ми живемо»[4]). Величезним здобутком цієї теорії було твердження про те, що більшість наших побутових суджень, які утворюють рамку та «горизонт» нашого повсякденного досвіду, є метафорами. (На відміну від художніх метафор, де образність є усвідомленим художнім прийомом, метафори, названі авторами «концептуальними», здебільшого не помічаються носіями висловлювань та сприймаються ними як «об'єктивний опис» реальності).

Класичний опис таких метафор в описаній книзі має місце в аналізі висловлювань «Суперечка – це війна» та «Час – це гроші». Метафорична основа цих висловлювань полягає не просто у фігуральному, образному вислові, але, передусім, у тому, що вони утворюють цілу низку взаємозв'язаних уявлень, які випливають з зазначених базових метафор. Це уявлення про «атаку, захист, контратаку, перемогу, поразку» у першому випадку (тобто ті, що характеризують воєнні дії) та «цінність, обмежений ресурс» у другій концептуальній метафорі (тобто уявлення, що підкреслюють «участь» часу в торгівлі або іншій формі «обміну цінностями»). Якщо придивитися до концептуальних утворень політологічної науки, то можна побачити, що вони виступають фактичною «надбудовою» над побутовими уявленнями, що акумулюють «фізичний та культурний досвід індивіда».

Наприклад, у політології величезну роль відіграють так звані просторові метафори, які теж видаються як «об'єктивна фіксація» реального положення речей. Такими метафорами виступають уявлення про «верхи» та «низи» (згадаймо, «низи не хочуть, верхи не можуть») соціальної ієрархії, яка, в свою чергу, базується на просторовій метафорі «вертикалі». (В цьому контексті кліше «вертикаль влади» є лише одним з проявів згаданих ієрархічних просторових уявлень). Аналогічними просторовими уявленнями характеризується й ідентифікація політичних сил, однак характерним в цій ідентифікації є суто *горизонтальні* проєкції на ідеологію, цінності та «політичні практики» цих сил – «ліві», «праві», «центристи». На наш погляд, така просторова проєкція має місце тому, що взаємодія цих сил на «політичній сцені» як «акторів» передбачає наявність «рівності» та «змагальності», замість відносин «наказ/виконання», притаманне ієрархічній онтології «вертикалі».

Взагалі дослідження метафоричної основи політологічних понять та суджень, вибудовування їхньої типології є вкрай захоплюючим для з'ясування методологічної основи політології, однак навіть для постановки завдань для такого роду досліджень у рамках невеличкої статті ми не маємо місця. Тому ми намагатимемося висвітлити деякі аспекти метафоричної основи поняття «режим», який у будь-якому використанні спирається на метафору «обмеження» місцеположення або дій індивіда (чи «групи», яка може розширитися аж до всього населення країни).

Якщо вдатися до типології концептуальних метафор Лакоффа-Джонсона (які, як відомо, розділяли метафори на а) структурні, б) просторові та більш складні в) онтологічні), то «режим» відсилає нас до онтологічної метафори «сховища» (або «контейнера»), яка органічно включає в себе не тільки просторову метафору, але й дію «просторового обмеження». Концентрованим виразом такого обмеження є випадки простого фізичного ув'язнення, внаслідок якого людина обмежується просторовими параметрами

тюремної камери. Очевидно, що таке обмеження передбачається у будь-якій соціальній та політичній системі, яка неможлива без певних обов'язкових правил соціально-політичної взаємодії, і саме тому категорія «режиму» часто використовується як метафоричне підґрунтя поняття «політичної системи».

Однак існує велика кількість випадків, коли концепт «режиму» протиставляється «політичній системі», виступаючи пейоративом, насиченим суто негативними характеристиками. Таке протиставлення засноване на ідеї несумісності характеристики «політичного» та характеристики «режиму», якщо під «політичним» розуміти факт конкуренції, змагальності або того, що Лакло та Муфф називають «агоном». Замість зазначеної змагальності має місце зведення політики до моделі адміністрування, тобто до моделі «наказ/виконання» або до моделі простого управління. Відомий сучасний французький політолог «лівого» спрямування Ж. Ранс'єр таку форму редукції політичного називав «поліцією», хоча й розумів під нею західну парламентську демократію [5, 99].

Якщо взяти за основу таку характеристику «режиму», як «машини зі знищення політичної конкуренції», то потрібно згадати ту обставину, що сама «демократія» як устрій, який забезпечує згадану політичну конкуренцію, теж виступає як складна гра з залучення або вилучення потенційних учасників політичного змагання. (В цьому контексті доречні аналогії зі світом спорту, де є «допущені» до участі у змаганнях, а є – недопущені). Характеризуючи метафору «агону» за Лакло-Муфф, (як ми щойно зазначили, цю метафору можна з повним правом назвати «спортивною»). С. Жижек уточнює її таким чином: «Політична боротьба – це не стільки агоністична конкуренція політичних суб'єктів, які визнають один одного як законних суперників у царині припустимого, скільки боротьба за визначення кордонів цієї царини, за проведення межі, що відділяє законного суперника від незаконного ворога» [3, 120]. А в іншій роботі Жижек дає ще одну модифікацію цього уточнення. Зокрема, він

зазначає: «В кожному суспільстві антагонізм діє також як принцип, який вилучає ряд агентів з «легітимного» соціального тіла, тобто самоорганізація вилучених набуває визнання в рамках «легітимного соціального тіла» [1, 119].

Така конкретизація дозволяє дати робоче визначення «режиму», даного в рамках опозиції «демократія/режим». Отже, це визначення має такий вигляд: «Режим – це політичний устрій, який перетворює всіх його політичних опонентів на ворогів, принцип агонізму – у суцільний антагонізм, опозицію – на «організацію вилучених». Якщо перевести таке попереднє визначення на мову концептуальних метафор, то «режим» можна вважати суспільним устроєм, який штучним чином перетворений на «сховище» на кшталт «казарми» або «в'язницю». Очевидно, що формування такого устрою передбачає наявність нелегітимного насильства, і саме тому метафори насильства стали домінуючими у концептуалізації такого устрою. Наприклад, режим називали «тиранією» (концепт, домінуючий у стародавні часи та поширений у дискурсі XVIII сторіччя), «деспотією», «авторитаризмом», «тоталітаризмом», «диктатурою» тощо.

Усі згадані концепти фіксують аспект насильства та фактично містять у прихованому вигляді «сценарії вилучення» та різні модальності насильства. У політичній думці було багато спроб дати визначення всім цим формам режимів, знайти відмінності один від одного, однак усі ці спроби, незважаючи на цікаві емпіричні спостереження, поки що далекі від наукової точності. Усвідомлення «метафоричної» природи цих визначень допоможе з'ясувати необхідність наявності смакового та емоційного «залишку», якого не може позбутися жоден з політичних мислителів, що є водночас громадянами та небайдужими учасниками політичного процесу.

(Щоб не бути голослівним, наведу приклад того, яким чином С. Жижек формулює відмінності між «авторитаризмом» та «тоталітаризмом». Згідно з точкою зору дослідника, формулою «авторитаризму» виступає імператив: «Підкорюйся моїм наказам, та мені начхати, що

ти насправді думаєш». Стосовно ж «тоталітаризму» формула має такий вигляд: «Виконуй мої накази та насолоджуйся цим». [3, 139]. Якщо взяти змістовний бік цих формул, то можна оцінити дотепність та їх зв'язок з лаканівським психоаналізом з обов'язковою легітимізацією «бажання» та «насолоди». Однак питання полягає в тому, наскільки ці формули коректні в суто науковому сенсі слова? Очевидно, що їх «необов'язковість» та певний суб'єктивізм є наслідком того, що концепт «авторитаризму», «тоталітаризму», як і інші аналогічні концепти, є концептуальними метафорами, які нерозривно пов'язані зі смаковим та суб'єктивним моментами).

Вказівка на використання концептуальних метафор у характеристиці відмінностей між власне «режимом» та політичним устроєм і у самому визначенні поняття «режим» не означає, що дослідник позбавлений більш-менш точного інструменту аналізу цих відмінностей. Якщо за точку відліку він бере певну ідеальну модель політичного устрою, яка базується на принципах рівності та справедливості (частково цій моделі відповідає модель «демократичного устрою»), якщо умовно та дещо спрощено ввести два параметри цих принципів, то ми можемо отримати деяку об'єктивну картину реальності, яка лежить в основі подальших метафоричних та суб'єктивних нашарувань.

Про які параметри йдеться? По-перше, це параметр відносин влади з політичними суперниками, про який йшлося вище. І в цьому аспекті критеріальним виступає принцип збереження або знищення конкуренції між політичними силами. Другим параметром реалізації базової ідеї справедливості або несправедливості є відносини влади та населення. Яким чином можна вибудувати аналіз цих відносин, враховуючи, що ці відносини є досить мінливими, в той час як уявлення суб'єктів цих відносин залежать від багатьох факторів та не спираються на якийсь уможлядний критерій? Наша відповідь на це питання полягає в тому, що зазначеним критерієм виступає виконання або невиконання владою суспільного договору. Один з пунктів договору – гарантії збереження

певних стандартів життя та безпеки в обмін на можливі обмеження свободи, як це було в СРСР або частково має місце в сучасній Білорусі. Або це можуть бути гарантії виконання законів та відсутності використання влади як «кормушки», тобто жорсткої боротьби з корупцією (наприклад, як це має місце в деяких азіатських типах політичного устрою).

Переходячи до розгляду концептуальних метафор, які використовуються стосовно українського політичного режиму, проаналізуємо їх відповідно до виділених двох параметрів.

1. «Монополія» замість «конкуренції». Згідно з дослідженням американських політологів С. Левицького та Л. Вея Україна була типовим прикладом так званих «гібридних режимів», які вони характеризували як «конкурентний авторитаризм». Сутність таких режимів полягає в тому, що вони мають всі прикмети авторитаризму за параметром «влада–суспільство», але зберігають риси конкурентної боротьби згідно з параметром «влада–політичні опоненти».

До типових режимів такого виду автори відносили деякі держави Латинської Америки (як держави, передусім, постколоніальні) та режим України, яка ними порівнюється з Перу. Аналіз процесів, які мають місце в Україні, починаючи з 2010 року, свідчить про те, що конкурентна база між «партією влади» та їх політичними опонентами стала примітно звужуватися, чому великою мірою сприяли конституційні реформи, які закріпили безпрецедентну для України форму президентського правління та створили базу для подальшої монополізації влади, в рамках якої конкуренція все більше і більше імітується. (Прикметами такої монополізації виступають поширення повноважень Президента, тенденція до підпорядкування законодавчої влади виконавчій, звуження незалежності судової системи від виконавчої гілки тощо).

Зазначені риси перетворення «конкурентного авторитаризму» на більш чистий різновид такого режиму на кшталт російської чи білоруської моделі дають простір

для метафори «узурпація влади», яка є поширеною не тільки серед опозиції (як «спільноти відлучених»), але й серед критично налаштованих журналістів, кількість публікацій яких в українських ЗМІ є достатньо високою. В пропагандистському дискурсі влади та ЗМІ, які цей дискурс тиражують зазначені риси монополізації інтерпретуються у вигляді метафори *стабільності* (передвиборче гасло Партії регіонів: «Руїну подолано, стабільність досягнуто!»), а також метафори побудови ефективної *вертикалі влади*. Які з цих метафор є «істинними»? З нашого погляду, на відміну від наукових концептів, концептуальні метафори формують певні «картини світу» або «моделі світу», які можуть бути з успіхом замінені альтернативними моделями.

Так, у роботі «Крихкий Абсолют» С. Жижек наводить приклад розбіжностей в інтерпретації мешканцями-аборигенами розташування будинків у «Селищі», зафіксований К. Леві-Стросом. Згідно з спостереженням французького етнолога ця інтерпретація залежала від соціального статусу мешканця. Продовжуючи ці роздуми, Жижек зазначає, що «ліві» та «праві» утворюють абсолютно різні картини соціальної дійсності і при цьому немає деякої «нейтральної» або «об'єктивної» позиції, яка б збігалася з істинним станом речей. Отже, для «лівих» соціум – це «простір фундаментальних антагонізмів», у той час як для «правих» суспільство виступає як «органічна єдність» [3, 120].

Таким чином, роздуми словенського мислителя йдуть у річищі прихильників «лінгвістичної відносності» Е. Сепіра–Б. Уорфа. Так, Е. Сепір висунув тезу про те, що мова є путівником в «соціальній дійсності». Конкретизуючи цю тезу, мовознавець писав: «В дійсності ж «реальній світ» значною мірою несвідомо будується на основі мовних звичок тієї чи іншої соціальної групи. Дві різні мови ніколи не бувають настільки схожими, щоб їх можна було вважати засобом виразу однієї й тієї самої соціальної дійсності. Світи, в яких живуть різні суспільства, – це різні світи, але аж ніяк не той самий світ

з різними навішаними на нього ярликами» [6, 131]. Наведена думка відомого мовознавця демонструє, що теорія «концептуальних метафор» є безпосереднім продовженням ідей Е. Сепіра–Б.Уорфа.

2. *Принцип виконання/невиконання суспільного договору.* Соціальний досвід так званого «пересічного громадянина» (який, між іншим, теж є концептуальним *конструктом* соціологів та політологів) свідчить про те, що звужується поле соціальної захищеності. (Приклади підвищення пенсійного віку або скасування пільг є лише верхівкою айсберга системної руйнації принципів розподільчої справедливості, притаманної патерналістським державам. Як ми вже говорили, наявність таких принципів є основою суспільного договору між владою та населенням за умов монополізації владних повноважень певною соціальною групою та яка є платою за певне обмеження політичних свобод та участі громадян у виробленні політичних рішень). Крім чисто матеріальних аспектів зростання соціальної незахищеності є й інші показники соціального дискомфорту (наприклад, зростання злочинності та безкарності злочинців, з боку так званих «мажорів», яка говорить про поступове зникнення гарантій елементарного права на життя).

Зазначені аспекти порушення суспільного договору між владою та населенням породжують метафори сприйняття можновладців не як захисників, але, навпаки, як «завойовників» та «загарбників». І саме ці метафори широко використовуються в ЗМІ. Для характеристики «влади» серед опозиційних політиків та критично налаштованих журналістів використовується метафора «Орди». (Наприклад, в своєму блозі відомий російський та український журналіст А. Окара напередодні виборів свій «пост» в «Українській правді» називає так: «Україна проти Орди», і це порівняння стало дуже поширеним. Дуже близькою до цієї метафори є метафора ототожнення «влади» з «хунтою», тобто з суто військовим утворенням, що демонструє спорідненість цієї метафори з метафорою «загарбників»).

Таким чином, підводячи підсумки основних концептуальних метафор стосовно природи сучасного режиму в Україні, можна визнати, що ці метафори фіксують як монополізацію влади, так і руйнування будь-яких суспільних угод, внаслідок чого дії «влади» сприймаються населенням переважно як «чисте насильство». А в науковому середовищі фіксація цих процесів призводить до того, що Україну вже не порівнюють з Перу, а все частіше – з латиноамериканськими (Чилі, Нікарагуа, Венесуела), африканськими режимами або режимами країн СНД (Білорусь, Росія, країни Середньої Азії). Однак сполучення рис різних режимів у сучасній Україні внаслідок їх «перехідного» характеру, рис, інколи абсолютно не поєднаних, породжує дві взаємопов'язані, хоча і різні за своєю «модальністю» метафори: «Абсурду» та «Апокаліпсису» (остання часто конкретизується образом «Титаніка», який вже почав тонути, але ще не дійшов дна).

На завершення цього аналізу наведемо декілька міркувань методологічного характеру, які стосуються проблеми належності категорій політичної науки до концептуальних метафор, за допомогою яких люди орієнтуються в соціальній реальності. Якщо погодитися з релятивістською лінією прихильників теорії «лінгвістичної відносності» (до якої, як ми вже зазначали, належить і теорія «концептуальних метафор» Лакоффа–Джонсона), то політологічні категорії є явними або прихованими концептуальними метафорами. І на перший погляд так воно і є. Але можна уявити іншу методологічну перспективу, згідно з якою наукові категорії виступають у ролі певної *метамови* щодо мови «концептуальних метафор» безпосередніх учасників політичних процесів. Перший крок до саме такого підходу і був запропонований у цій статті.

-
1. Жижек С. Ирак: история про чайник. – М., 2004.
 2. Жижек С. 13 опытов о Ленине. – М., 2003.
 3. Жижек С. Хрупкий Абсолют или почему стоит бороться за христианское наследие. – М., 2003.

4. Лакофф Дж., Джонсон Б. Метафори, которими ми живем. – М., 2004.
5. Рансьер Ж. На краю политического. – М., 2006.
6. Сепир Э. Статус лингвистики как науки//Языки как образы мира. – СПб., 2003. – С. 127–138.
7. Яворська Г., Богомоллов О. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі. – К., 2010.